

HERALDİKANIN DİGƏR PREDMETLƏRİ : MONETLƏR

Afiq Abdullayev

AMEA, Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

afigabdullayev@mail.ru

Açar sözlər: heraldika, numizmatika

Məqalədə metal pulların və kağız pulların ortaya çıxması, onların istifadə edilməsi və inkişaf tarixi, numizmatika elminin yaranması barədə araşdırma öz əksini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, pulların inkişaf tarixini siyasi və iqtisadi amillərin təsirindən kənar araşdırmaq ümumi məzmunu və dövrün tarixi mənzərəsini əhatə etməyəcəkdir. Bu məqalədə pulların inkişaf tarixi dünyanın müxtəlif bölgələrində siyasi və iqtisadi inkişaf ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmışdır. Avropada, Anadoluda, Uzaq Şərq bölgəsində və Yaxın Şərq bölgəsində metal monetlərin iqtisadi inkişaf ilə əlaqəli şəkildə araşdırılması elmi baxımdan beynəlxalq səviyyədə ümumi maliyyə sisteminin tarixi inkişafını öyrənmək üçün də mühüm məsələdir. Bu məqalədə də məhz bu amil nəzərə alınaraq bütün dünyada maliyyə sisteminin və numizmatika elminin təşəkkül etməsi ümumi məzmununda və xülasə şəkildə araşdırılmışdır.

ДРУГИЕ ПРЕДМЕТЫ ГЕРАЛЬДИКИ : МОНЕТЫ

Афиг Абдуллаев

Ключевые слова: геральдика, нумизматика

В статье отражены исследования о появлении металлических денег и бумажных денег, об истории их использования и развития, о возникновении науки нумизматики. Как известно, изучение истории развития денег вне влияния политических и экономических факторов не охватит общего содержания и исторической картины эпохи. В этой статье рассматривается история развития денег в связи с политическим и экономическим развитием в различных регионах мира. Изучение металлических монет в Европе, Анатолии, Дальневосточном регионе и Ближневосточном регионе в связи с экономическим развитием с научной точки зрения также является важным вопросом для изучения исторического развития общей финансовой системы на международном уровне. В данной статье также рассматривается в общем содержании и

в обобщенном виде формирование финансовой системы и науки нумизматики во всем мире с учетом именно этого фактора.

OTHER ITEMS OF HERALDRY : MONETS

Afig Abdullayev

Key words: *heraldry, numismatics*

This article about a study of the metal money and paper money, the history of their use and development, the numismatics science. As is well known, a study of the history of the development of money outside the influence of political and economic factors will not cover the general content and the historical picture of the time. The article examined the history of the development of money in relation to political and economic development in different regions of the world. The study of metal Monets in relation to economic development in Europe, Anatolia, the Far East Region and the Middle East region is also an important issue for studying the historical development of the general financial system at the international level from a scientific point of view. In this article, taking this factor, the formation of the financial system and the science of numismatic knowledge all over the world is examined in general terms and in summary.

Heraldika tarix elminin köməkçi elmi tədqiqat sahəsidir. Tarixi hadisələrin araşdırılması zamanı rəmzi əlamət və ya simvolik xarakter daşıyan heraldik elementlərin istifadə edildiyi müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri (tuğralar, tumarlar, damğalar, döymələr, möhürlər, monetlər, markalar, medallar, rozetlər, ordenlər, gerblər, emblemlər, sancaqlar, bayraqlar, kartuşlar, amuletlər, talismanlar, skeptronlar, ekslibrislər, miniatürlər, uniformalar, monoqramlar, anaqramlar, digər əşyalar, alətlər və s.) heraldikanın predmetinə və ya tədqiqat sahəsini daxil olur. “Heraldik elementlər” dedikdə isə əsasən rəmzi əlamət və ya simvolik xarakter daşıyan daşlar, metallar, rənglər, hərflər, rəqəmlər, təsvirlər (astral, həndəsi, insani, nəbatı, heyvani və s.), müxtəlif işarələr, fiqurlar və s. nəzərdə tutulur [3, s.11]. Bu heraldik elementlər həm də “heraldikanın əlifbası” sayılır.

Heraldika elmi mahiyyət etibarilə rəmzi əlamət və ya simvolik xarakter daşıyan heraldik elementlərin əks olunduğu maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən insanların məfkurəsinə, mədəniyyətinə, mənsubiyyətinə, ideologiyasına, mifologiyasına və qnesologiyasına aid məlumatları araşdırmağa və aşkarlamağa yönəlmiş elmi tədqiqat sahəsidir [1, s.46]. Heraldika təkcə tarix elminin köməkçi sahəsi deyil, həm də memarlıq və incəsənət sahəsi kimi təzahür edir.

Pullar (metal, kağız və s. formada) heraldik elementlər daşıyan maddi mədəniyyət nümunəsidir. Demək olar ki, bütün pullar üzərində rəmzi əlamət və ya simvolik xarakter daşıyan işarələr olur ki, bu işarələr də məhz heraldika elminin tədqiqat sahəsinə daxil olur.

Monetlər

Pul tarix boyunca həm dəyər vahidi kimi, həm ödəniş vasitəsi kimi, həm mübadilə vasitəsi kimi, həm hesablama vasitəsi kimi, həm də xəzinə məmulatı kimi istifadə edilmişdir [18, c.32-24]. Lakin pul sisteminin yaranması üçün say sisteminin, yazı sisteminin, ölçü və çəki sisteminin, vergi sisteminin, istehlak və istehsal təsərrüfatının, ticarət dövrüyyəsinin və s. amillərin də inkişaf etməsi lazım idi. Ən əsası həm bu sahələrə, həm də sikkə zərbinə, kağız çapına, maliyyə sahəsinə və s. məsələlərə nəzarət edəcək dövlət formasında inzibati idarəetmə olmalıdır. Tarixdə iqtisadi inkişafı araşdıran zaman məlum olur ki, istehsal təsərrüfatının inkişafı əvvəl say sisteminin, daha sonra yazı sisteminin, daha sonra ölçü və çəki sisteminin, ən sonda isə dəyər vahidi və mübadilə vasitəsi kimi pul sisteminin yaranması üçün təkan vermiş və ya pul sistemlərin yaranması üçün zərurət yaratmışdır [2, s.9]. Pul sistemi yarandıqdan sonra isə pullar iqtisadi sistemin ən vacib hissələrindən birinə çevrilmişdir.

Qədim zamanlarda pul kimi istifadə edilən müxtəlif məmulatlar sonradan metal pullar ilə əvəzlənmişdir. Belə ki, ticarət ilə məşğul olan insanlar metalın uzaq məsafələrə asanlıqla daşına bilməsini, əridilərək formasının yenidən dəyişməsinə, bölünərək istifadə edilməsinin asanlığını və s. amilləri nəzərə aldıkları üçün e.ə. II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq artıq həm ödəniş vasitəsi kimi, həm mübadilə vasitəsi kimi, həm də çəki sistemində ağırlıq standartının etalonu kimi daha çox əlvan metallardan istifadə etməyə başlamışdılar [6, s.5-10]. Xüsusilə əlvan metallar olan mis, gümüş, qızıl s. kimi metalların daha parlaq olması, daha qiymətli olması, daha az temperaturda əriməsi və əridikdən sonra qısa zamanda bərkiyərək formasını dəyişməsi, daha asan əzilməsi və döyülməsi, üzərinə daha asan şəkildə hər hansı işarə və damğa vurulması və s. kimi amillər onların pul kimi istifadə edilməsini və ya məhsulun mübadiləsi zamanı ödəniş vasitəsi kimi istifadə edilməsini çox sərfəli və səmərəli hala gətirirdi. Bu cür kiçik ölçülü və müxtəlif formaları metal “inqotların (külçələrin)” üzərinə hər hansı işarə və ya möhür vurularaq ödəniş vasitəsi kimi istifadə edilməsi artıq pul sisteminin yaranması üçün, həmçinin metal ingotların (külçələrin) isə zamanla metal monetlərə (sikkələrə) çevrilməsi üçün zəmin hazırlayırdı [13, s.12].

Tarixə nəzər saldıqda üzərində müxtəlif işarələr, yazılar, təsvirlər olan və zərb üsulu hazırlanan ilk yastı formalı monetlərin (metal pulların) Lidiyada ortaya çıxdığını görürük. Belə monetlər adətən qızıl və gümüş kimi metalların qarışığından hazırlanıbdır. Bəzi tarixçilər ehtimal edirdilər ki, belə qızıl və gümüş və digər metal qarışığı olan elektron monetlər Anadoluda məhz Lidiya

kralı Krezin (e.ə. VI əsr) dövründə zərb edilibdir. Lakin tarixi-arxeoloji tədqiqatlar (Artemis məbədi ərazisində qazıntılar və s.) göstərdi ki, hələ e.ə.VII əsrdə də Anadoluda elektron monətlər zərb edilibdir [15, p.156-167; şəkil 1]. Kral Krezin dövründə isə müxtəlif iqtisadi zərurətlər nəticəsində monətlərin zərb edilməsi, monətlərin qızıldan və gümüşdən ayrıca hazırlanması və tədavülə buraxılması sahəsində əsaslı islahatlar keçirilibdir. Belə ki, elektron monətlərin tərkibində qızılın və ya gümüşün və digər metalların miqdarının dəyişkən olması bir müddət sonra ticarət zamanı bu cür monətlərin dəyərin hesablanmasında çətinlik yaratmağa başlamışdı [6, s.17]. Bunun üçün də qızıldan və gümüşdən hazırlanan metal monətləri ayrıca zərb etmək zərurəti ortaya çıxmışdır. Kral Krez dövründə əsasən üzərində buğa və aslan təsviri olan staterlər (qızıldan hazırlanan monətlər) tədavülə buraxılıbdir və belə staterlər “krezeid (croeseid)” adlanıbdır [5, p.589; şəkil 2].

E.ə.VI əsrin ortalarında (e.ə.547) Əhəməni şahı II Kir Anadoluya hərbi səfər edərək Lidiya dövlətini süqut etdirsə də, Lidiyada istehsal olunan qızıl staterlər uzun illər tədavüldə qalmışdır. Daha sonralar Əhəməni imperiyasında gümüş siqloslar da tədavülə buraxılıb ki, 1 qızıl stater təxminən 20 gümüş siqlosa bərabər sayılırdı. Əhəməni hökmdarı I Dara (e.ə. 521-485) zamanında isə Lidiya simvolları və ornamentləri daşıyan monətlər tədavüldən çıxarılıb, onun əvəzinə Əhəməni mədəniyyətinə aid simvollar daşıyan və “darik (dareikos)” adlanan qızıl staterlər (təxminən 8.4 qr) və gümüş siqloslar (təxminən 5.5 qr) tədavülə buraxılıbdir [8, s.33; 11; şəkil 3]. Əhəməni imperiyası öz dövründə böyük bir coğrafi ərazini əhatə etdiyi üçün onların sikkə zərbi və maliyyə sahəsində keçirdikləri islahatlar demək olar ki, bütün Yaxın Şərq ölkələri daxil olmaqla digər qonşu ölkələrin ticarətinə və iqtisadi inkişafına da öz təsirini göstərirdi.

E.ə. VI əsrin sonlarında Afina şəhəri başda olmaqla Yunan şəhər dövlətləri gümüş mədənlərinin daha zəngin olmasını və gümüş metalının ticarətdə istifadə edilməsinin daha sərfəli olmasını nəzərə alaraq gümüş sikkələrin istehsalına və tədavülə buraxılmasına başladılar. Belə sikkələr sonralar “drahma” adlanmışdır [13, s.28; şəkil 4]. Yunan şəhər dövlətləri metropol kimi fəaliyyət göstərdikləri üçün onların ətraf ərazilərdə və perifeyalarda yaratdıqları ticarət koloniyaları da həmin şəhər dövlətlərin pul sistemindən istifadə edirdilər. Beləliklə, Ellin mədəniyyətinin yayıldığı geniş coğrafi ərazilərdə Yunan şəhər dövlətlərinin istifadə etdiyi sikkələr maliyyə və ticarət sahəsində istifadə edilibdir. Yunan şəhər dövlətlərinin ticarət əlaqələri artmağa başladıqca başqa dövlətlərin sikkələrindən də ticarət zamanı istifadə edilməyə başlanılıb. Bunun nəticəsində Yunan şəhər dövlətlərində Aqora adlanan bazar meydanlarında “trapeza” adlanan masalar qoyulurdu və valyuta mübadiləsi aparılırdı [6, s.31]. Bu trapezalar ilk bank sisteminin və valyuta mübadiləsinin yaranması demək idi. Yunan şəhər dövlətlərində sikkələr “argyrokopeion” adlanan zərboxanalarda

hazırlanırdı [13, s.29]. E.ə.IV əsrdə Makedoniya imperiyasının hökmdarı Böyük İskəndər dövründə isə yunan monetləri (sikkələri) Ellin mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmış bütün ərazilərdən istifadə edilmişdir. Böyük İsgəndərin dövründə ilk dəfə monetlərin üzərində tanrı təsvirləri ilə yanaşı İsgəndərin də portreti zərb edilmişdir [17, s.11; şəkil 5].

E.ə.V əsrdə Cənubu İtaliya şəhərlərində Yunan gümüş sikkələrinə bənzər olan, amma daha ucuz metal sayılan misdən “xalkous (khalkous)” adlanan tunc (“as”) monetlər istehsal etməyə başladılar və bir müddət sonra belə tunc monetlərdən ticarət əlaqələri nəticəsində e.ə.IV əsrdən etibarən Yunan şəhər dövlətlərində də istifadə edilməyə başlandı [6, s.29]. E.ə.III əsrin sonlarında (e.ə.213) isə Roma şəhərində Yunan şəhərlərinin gümüş sikkələrinə bənzəyən, amma üzərində Roma şəhərinin rəmzləri və zəfər tanrısı Viktoriyanın təsviri olan “victoriatus” adlanan sikkələr tədaviyə buraxılsa da, qısa müddət sonra bu gümüş sikkələr “denarius” adlanan sikkələr ilə əvəzlənmişdir [8, s.70; şəkil 6]. Gümüş denariusların dəyəri əslində qızıl aureusların dəyərində əsasən təyin edilirdi.

Məlum olduğu kimi Roma Respublikası e.ə.III əsrdən etibarən ərazilərini genişləndirməyə başlamışdı və e.ə.I əsrin ortalarında artıq Roma İmperiyasına çevrilirdi. Belə bir böyük imperiyanın ticarət və maliyyə sahəsində müxtəlif zəruri səbəblərə görə davamlı islahatlar keçirməsi labüd məsələ olubdur. Məhz buna görə də belə islahatlar nəticəsində monetlərin (sikkələrin) dəyəri, ölçüləri, tərkibində olan metalların qarışığı, üzərində olan simvolların dəyişməsi davamlı şəkildə müşahidə edilibdir. Daha sonralar, yəni b.e. III əsrinin sonlarında isə Roma imperiyasında artıq çox ciddi iqtisadi təlatüm müşahidə edilirdi. Həm siyasi böhranın, həm də iqtisadi böhranın dərinləşməsi bütün sahələrdə, o cümlədən maliyyə sahəsində də ciddi şəkildə islahatların keçirilməsi zərurətini yaradırdı. Belə bir dövrdə hətta sikkələrin tərkibində metal miqdarı hər zərbxanaya görə dəyişkənlik göstərirdi ki, bu hal sikkələrin dəyərinin düşməsi ilə nəticələnirdi. İmperator Avrelian yeni qızıl, gümüş, tunc sikkələrin tədaviyə buraxılması və onların tərkibində metal nisbətinin sabitlənməsi üçün dövlət zəmanəti versə də, sikkələrin dəyərini itirməsini əngəlləyə bilmədilər [6, s.69]. Daha sonra İmperator Diokletian dövründə yeni qızıl, gümüş, tunc sikkələr tədaviyə buraxıldı və onların dəyərinin sabitləşməsi üçün islahat tədbirləri görüldü. İmperator Diokletian dövründə ən mühüm sikkə islahatı isə daha işlək sikkə olması üçün mis və gümüş örtüklü sikkələrin yerinə mis fulusların (latın dilində “follis”) tədaviyə buraxılmasıdır [8, s.106; şəkil 8]. Qızıl sikkələr ümumi ticarətdə daha az işlək olsa da, bu sahədə də dəqiq nominal müəyyən etmək zərurəti vardı. İmperator I Konstantin dövründə qızıl tərkibli və yüngül çəkili “solidus” adlanan sikkələr tədaviyə buraxılıbdır ki, bu solidlər də uzun əsrlər Aralıq dənizi hövzəsində (Avropada, Şimali Afrikada,

Yaxın Şərqdə) ən dəyərli valyuta sayılmışdır və sonralar Bizans dövlətinə ithafən “bezant” adlanmışdır [6, s.96; şəkil 9].

Çində isə ilk sikkələr e.ə.IV əsrdə ortaya çıxmışdır və tuncdan hazırlanmışdır. E.ə.III əsrin sonlarında Tsinqin xanədanlığı dövründə də belə sikkələr tədaviyə buraxılmış və “vuzhu” adlanmışdır [6, s.194; şəkil 7]. Belə sikkələr dairəvi formada olsa da, onların ortasında kvadrat formada dəliklər olurdu. Bu dəliklər vasitəsilə həmin sikkələri 10 vuzhu, 20 vuzhu və s. şəkildə ipə düzərək toplayırdılar və hesablayırdılar. Uzun əsrlər (təxminən yeddi əsrdən çox) vuzhu sikkələri tədaviyə qalsa da, zamanla pul islahatı keçirilmiş, qızıl və gümüş sikkələr də tədaviyə buraxılmışdır. Lakin Çində əhəlinin çoxluğu və ərazinin böyüklüyü, daxili bazarın daha əhəmiyyəti olması, həmçinin qızıl və gümüş metalların çatışmazlığı müşahidə edildiyi üçün maliyyə sistemində tunc sikkələr hər zaman önəmini qorumuşdur. Bunun digər bir səbəbi də budur ki, Çində sikkələrin tərkibinin sabit olması və keyfiyyətini hər zaman yüksək saxlanmasıdır. Çin sikkələrinin üzərində insan təsviri olmayıb. Bunun səbəbi isə pulların hər hansı şəxsin deyil, xalqın ümumi mülkiyyəti sayılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropadan fərqli olaraq Çində metal sikkələr hazırlanan zaman zərb üsulundan daha çox tökmə-qəlib üsulundan istifadə edilirdi.

Sung xanədanlığı zamanında isə ilk dəfə XI əsrdə “Çao (jiaozi)” adlanan kağız pullar istehsal edilirdi [6, s.212; şəkil 11]. İlk əvvəllər Siçuan vilayətində tacirlər tut ağacının liflərindən istehsal edilən kağızlara yazı yazaraq və möhür basaraq bu kağızın ticarətdə maliyyə mübadiləsi zamanı müəyyən sikkə məbləğini göstərən “sənəd” və ya “istiqraz” kimi istifadə edilirdi. Sonradan dövlət də belə kağız “sənədlərin” ticarətdə istifadə edilməsini dəstəkləyirdi. Lakin qonşu ölkələrdə metal pullar ilə ticarət davam etdiyi üçün kağız pullar istehsal ediləndən sonra metal pullar ticarət məqsədi ilə qonşu ölkələrə aparılırdı. Bir müddət sonra isə ölkədə metal pullar tükənməyə və beləcə kağız pullar da sürətlə dəyərini itirməyə başladı. Məhz buna görə də daha sonralar bu kağız pullar dövrüyyədən çıxarıldı.

Ərəb Xilafəti zamanı ilk əvvəllər Sasani dövlətinin, Bizans dövlətinin və Efiopiya dövlətinin sikkələrindən istifadə edilsə də, VII əsrin sonlarında Əməvilər Sülaləsi zamanı xəlifə Abdülməlik dövründə pul islahatının keçirilməsinə başlandı və daha sonra 702-ci ildə isə Vasit şəhərində ilk dəfə ərəb zərbcəxanası yaradıldı [6, s.121, 125]. Bu zaman üzərində Ərəb Xilafətinə aid yazıların, işarələrin və təsvirlərin olduğu dinar (qızıl) və dirhəm (gümüş) sikkələr tədaviyə buraxılmışdır [şəkil 10]. Bu sikkələrin üzərində insan (əmir, xəlifə və s.) təsvirinin olmaması İslam mədəniyyətində insan təsvirinin çəkilməsinin xoş görülməməsi ilə əlaqədar dini məsələdir. İslam dininin yayılmasından sonra ərəb ölkələrində pul sisteminə ölçü-çəki vahidi kimi yunan draxmasına

əsaslanan “dirhəm” və Bizans solidusuna əsaslanan “misqal” təşkil etmişdir [4, s.104].

Bankların yaranması prosesi də maliyyə sisteminə müvafiq şəkildə inkişaf edibdir. Hələ e.ə. III minilliyin sonlarında qədim Ur şəhərində hər hansı səbəblə vergi ödəyən şəxslər borçlu qaldıqları zaman və ya hər hansı səbəblə insanlar borc aldıkları zaman “hubullum” adlanan borc sənədlərində qeydiyyat aparılırdı [10, s.160]. Həmin dövrdə adətən məbədlər borc verirdilər və faiz alırdılar. Nəticə etibarilə, qədim Mesopotamiyada mövcud olan dövlətlərdə “məbəd iqtisadiyyatı” daha çox təşəkkül etmişdi. Belə ki, vergilərin toplanması, borcların verilməsi, xərcləmələrin hesablanması və s. kimi maliyyə prosesləri gil lövhələr üzərində qeyd edilirdi ki, bu da öz növbəsində mühasibatlığın yaranması deməkdir [9, s.20-21]. Həmçinin, geniş məhsul istehsalı ilə məşğul olan mülkədarlar və sahibkarlar da bəzən faiz ilə və ya faiz olmadan borc verirdilər və ya borc toplayırdılar. Bütün bu tarixi proseslər bank-kredit sisteminin rüşeymi sayılsa da, bank-kredit sisteminin inkişafı daha çox ticarət fəaliyyəti və maliyyə dövrüyyəsi ilə əlaqədar iqtisadi məsələdir. Antik yunan şəhərlərində isə metal sikkələrin tədavi ilə çıxmasından sonra e.ə.IV əsrdən etibarən bank sisteminin ilkin mərhələsi sərrafların (yunan dilində “trapezites”) fəaliyyəti ilə başlayıbdır və sərrafların toplu şəkildə birlikdə çalışdığı məkanlar (yunan dilində “trapezan”) yaranıbdır [7, s.100]. Belə məkanlar adətən ticarətin qızgın olduğu bazarlarda yerləşirdi. Sərrafların fəaliyyət göstərdiyi trapezanlar həm sikkələrin nominalını müəyyən edirdi, həm valyuta mübadiləsi ilə məşğul olurdu, həm də sikkə əmanətlərini qəbul edirdilər. Bir müddət sonra trapezanlar faizlə kredit verməyə də başladılar.

Antik Romada isə pul işləri ilə məşğul olan sərrafları e.ə.IV əsrdə “argentarius”, e.ə.II əsrdən etibarən “nummuslarius” adlandırmağa başlayıblar [7, s.265]. Antik yunan dilində “nomos” sözünün ümumi mənası “qanun, yaxud ilahi meyarları özündə ehtiva edən qanun” deməkdir [13, s.7]. Zamanla yunan dilində “nomos” sözü “sikkə” mənası verən “nomisma” sözünə çevrilib və sonradan latın dilinə “nummus” sözü kimi keçibdir [8, s.12]. Bir müddət sonra isə romalılar “xırda pullar” anlamına gələn latınca “nummus” sözündən istifadə etməyə başlayıblar. Ümumiyyətlə, Romada sikkələrdən əvvəl heyvanlar ödəniş vasitəsi kimi istifadə edildiyi üçün onlar pula “pecunia” deyiblər ki, bu söz latın dilində “pecus (heyvan)” sözündən götürülübdir [13, s.13].

Metal pullar olan monetləri (sikkələri) öyrənən elm sahəsi “numizmatika” adlanır. İslam mədəniyyətinin təsir dairəsinə daxil olan ölkələrdə isə numizmatika elmi ərəb dilində “məskukat” elmi adlanıbdır. Numizmatika elminə bəzən “sikkəşünaslıq” elmi də deyiblər. Numizmatika elmi tarix elminin köməkçi sahəsi kimi məhz pullar əsasında həm tarixi-siyasi, həm də tarixi-iqtisadi proseslərin inkişafını öyrənir. Metal pullar sayılan monetlər heraldik elementlər daşıyan sikkələrdir. “Monet” sözü latın dilində “moneo” sözündən

götürülüb və bu sözü “xatırlatma, xəbərdarlıq” və s. kimi tərcümə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Romada anatanrıça olan Yunonaya verilən bir başqa ləqəb (epitet) də məhz “Moneta” olmuşdur [20, c.3]. Həmin dövrdə Kapitoli təpəsində yerləşən Moneta Yunona məbədinə məhz metal monetlər nəzir kimi verilirdi. Belə ki, hər hansı arzusunun gerçəkləşməsi üçün məbədin hovuzuna metal monetlər atırdılar. Azərbaycan dilində “manat”, ingilis dilində “money”, rus dilində “monet” sözlərinin də qədim Romada ilk əvvəllər “moneta” adlanan metal sikkələrin adı ilə oxşarlıq təşkil etməsi təsadüfi deyildir.

Maliyyə məbləğini göstərən və qiymətli kağızlar sayılan pulları, çekləri, vekselləri və s. qiymətli kağızları da numizmatika elminin tədqiqat sahəsinə daxil edilibdir. Zamanla jetonlar, medalyonlar və s. kimi sikkəyə bənzər qiymətli metaldan hazırlanan və mübadilə vasitəsi olmayan əşyalar da bu elmin tədqiqat sahəsinə daxil edilmişdir. Məsələn, antik Roma şəhərində jetonlar hamamların, teatrların və s. kimi bəzi məkanların istifadəsi üçün, yaxud bəzi oyunlarda tamaşaçı və ya iştirakçı olmağın icazə vasitəsi kimi zərb edilirdi. “Medalia (medalyon)” sözü isə latın dilində “yarım dinar” mənası versə də, istifadəyə yararsız, amma dəyərini saxlamış sikkələrə deyilirdi [13, s.17]. Medalyonlar mübadilə vasitəsi sayılmırdı. Medalyonlar adətən amulet, talisman, yaxud xatirə əşyası, mükafat göstəricisi və s. kimi məqsədlə istifadə edilirdi.

Antik dövrdə qızıl və gümüş tərkibli metal pullar dəyərli olduğu üçün onlardan həm də bəzək əşyası kimi, yaxud amulet və talisman kimi də istifadə edilibdir [12, s.319]. Belə metal pullar amulet və ya talisman kimi istifadə edildiyi üçün onların üzərində bəzi fiziki dəyişikliklər edilirdi. Nəticə etibarlə belə metal sikkələr adətən tədavüldən çıxarılmış olurdu. Bir metal sikkənin amulet və ya talisman kimi istifadə edilməsi daha çox onun üzərində olan ikonalar və legendlər ilə bağlı inanclara əsaslanıbdır.

Daha əvvəllər də qədim monetləri toplayan həvəskar şəxslər olsa da, XV əsrdən etibarən İtaliyada metal monetləri toplayan peşəkar kolleksionerlər ortaya çıxmağa başladılar [13, s.9]. Onlar əsasən qədim dövrə və klassik dövrə aid metal monetləri toplayır və özlərinin şəxsi kolleksiyasını yaradırdılar. Bu cür kolleksiyası toplamaq həm də prestij sayılırdı, tarixə, maliyyə sahəsinə, incəsənət sahəsinə və mədəniyyət sahəsinə olan maraq kimi qiymətləndirilirdi. Çünki belə metal monetlər üzərində həm də tarixi şəxsiyyətlərin ikonaları və portretləri olurdu. Daha sonralar Avropada bəzi saraylarda və muzeylərdə də sərgilənmək üçün metal monetlərin kolleksiyasının yaradılmasına başlanıldı. Əvvəl kolleksiyaçılar tərəfindən toplanmağa başlayan metal monetlərin tarixinin araşdırılması həm də numizmatika elminin inkişafına təkan verirdi. XVIII əsrdə Vyana şəhərində yaşamış İosif Ekkel imperatorluq ərazisində monetlərin və medalların tədqiq edilməsi və kolleksiyasının toplanması ilə

məşğul olmağa başlamışdı [21, c.4]. Ekkel bu sahədə apardığı tədqiqatların nəticələrini “Qədim dövrdə monetlər” adlı kitab şəklində nəşr etdirmişdir [19, c.17]. XIX əsrdə isə artıq metal monetlərə aid kolleksiya materialları və numizmatika elminə aid tədqiqatların nəticələri kitablar şəklində nəşr edilirdi. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Avropada və Amerikada metal sikkələrin həm kolleksiyası, həm də tədqiqatı ilə bütün dünyada məşhur olan şəxslər sırasında B.V. Head, H. Cohen, E. Babelon, F. Imhoof-Blumer kimi şəxslərin adlarını qeyd etmək lazımdır [17, s.2].

Azərbaycanda isə numizmatika elminin inkişafı Azərbaycan ərazisinin Çar Rusiyası imperiyasına daxil olduğu XIX əsrdə başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində numizmatik tədqiqatlar ilə məşğul X.Fren, B.A.Dorn, M.E.Droun, S.Len-Pul, DeLeklüz, B.Berezin, M.F.Soret, T.Bartolomey, V.Q.Tizenqauzen, S.Q.Stroqanov, P.S.Savelyev, A.K.Markov və s. kimi alimlərin adlarını qeyd etmək olar [16, s.19]. XX əsrin 20-ci illərində bu sahədə geniş elmi fəaliyyətə başlayan Yevqeni Poxomov isə demək olar ki, Azərbaycanda “Numizmatika elmi məktəbinin” yaradıcısı olmuşdur. Azərbaycan Tarix Muzeyinin elmi işçisi olan Poxomov həm Azərbaycanda və qonşu ölkələrin ərazilərində numizmatika sahəsində elmi tədqiqatlar aparmış, həm də zəngin sikkə kolleksiyası toplamışdır [21, c.5]. XX əsrin ikinci yarısından etibarən isə Azərbaycanda bu elmi məktəbin davamçıları sayılan və bu sahədə peşəkar elmi fəaliyyət göstərən M.Ə.Seyfəddini, Ə.M.Rəcəbli, İ.Ə.Babayev, S.A.Dadaşova, M.M.Rəsulova, Y.A.Siniçina, Z.M.Əliyev, Q.Ə.Pirquliyeva, A.A.Quliyev, T.Ə.Quliyev və s. kimi alimlər elmi tədqiqatları arıdıclı davam etdiriblər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində aşkar edilən ən qədim metal monetlər e.ə.IV əsrə aid Makedoniya imperiyasının gümüş sikkələri olmuşdur [14, s.28]. Bu dövrdən sonra isə demək olar ki, Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş bütün dövlətlərin metal monetləri öz dövründə tədaviyə buraxılmış və istifadə edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinsə çox zəngin sikkə kolleksiyası mühafizə edilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.N. “Heraldika və onun inkişaf tarixi”. “Tarix, insan və cəmiyyət” jurnalı, № 4 (27). Bakı, 2019. 45-50 s.
2. Abdullayev A.N. “Heraldikanın digər predmetləri: monetlər”. “Tarix, insan və cəmiyyət” jurnalı, № 4 (41). Bakı, 2023. 3-13 s.
3. Abdullayev A.N. “Heraldikanın predmeti və elementləri”. “Tarix, insan və cəmiyyət” jurnalı, № 2 (29). Bakı, 2020. 10-16 s.
4. Bacanlı H. “Ölçü inqilabının tarixsi süreci, ölçüler kanununun kabulü ve uygulanışı”. “Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi”, 2022 (№105). Ankara, 2022. 101-136 s.

5. Cahill, N.D., Kroll J.H., "New Archaic Coin Finds at Sardis". "American Journal of Archaeology", vol.109, № 4. Chicago, 2005. 589-617 p.
6. Eagleton E., Williams J. "Paranın tarihi" (çeviri). İstanbul, 2011. 394 s.
7. İldız E. "Eski Çağda bankacılık və bankerler". İstanbul, 2013. 501 s.
8. Karwiese S., "Antik numizmatığe giriş" (çeviri). İstanbul, 2004. 128 s.
9. Kaya N. "Muhasebe tarihi". Ankara, 2021. 372 s.
10. Kınal F., "Eski Mezopotamya Tarihi". Ankara, 1983. 223 s.
11. Kraay C.M. "Archaic and Classical Greek Coins", Los-Angeles, 1976. 2-19 p.
12. Lenger D.S., "Antikçağda sikkenin amulet ve talisman olarak kullanımı". MCBÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, c.16, sayı 3. Manisa, 2018. 317-326 s.
13. Özđibay A.Ö. "Antik Numismatik". İstanbul Üniversitesi, Tarih lisans programı - 2015-2018. 307 s.
14. Pirquliyeva Q. "Numizmatikanın əsasları". B., 2009. 168 s.
15. Robinson, E.S.G. "The Coins from the Ephesian Artemision Reconsidered". "Journal of Hellenic Studies", vol. 71, 1951. 156-167 p.
16. Seyidov A.Q., Quliyev A.A., Rzayev R.Ş. "Azərbaycan tarixi (numizmatik materiallar əsasında)". Bakı, 2017. 246 s.
17. Tekin O. "Eskiçağda para – Antik numizmatığe giriş". İstanbul, 1998. 40 s.
18. Воронов Ю.П. "Страницы истории денег". Новосибирск, 1986. 176 с.
19. Кольцов П.М. "Нумизматика", ч. 1, Элиста, 2008. 146 с.
20. М.А.Сейфеддини, И.А.Бабаев, М.М.Расуова, З.М.Алиев, С.Х.Дадашева. Нумизматика Азербайджана, т. I, - Баку, 1998. 200 с.
21. Раджабли А."Нумизматика Азербайджана". Б, 1997. 232 с.

Şəkillər

Şəkil 1. Artemis məbəbindən tapılan və üzərində aslan təsviri qabartması olan elektron monet

Şəkil 2. E.ə. VI əsrə aid üzərində öküz və aslan təsviri olan "krezeid" adlanan qızıl sikkə

Şəkil 5. E.ə.IV əsrə aid üzərində Makedoniya imperatoru Böyük İsgəndərin

Şəkil 3. E.ə.VI əsrə aid üzərində Əhəməni imperiyasına aid rəmzlərin olduğu "darik" adlanan qızıl sikkə

Şəkil 4. E.ə.VI əsrə aid üzərində Afina şəhərinin rəmzi sayılan bayquş və zeytun budağı təsviri olan gümüş sikkə

Şəkil 6. E.ə. III əsrə aid üzərində Roma şəhərinin rəmzi sayılan qoşa atlara qoşulmuş at arabası sürən savaşı təsviri olan gümüş sikkə

Şəkil 7. E.ə. III əsrə aid Tsinq dövləti tərəfindən tədaviyə buraxılan və sonralar “vuzhu” adlanan tunc sikkələr

Şəkil 8. İmperator Diokletian dövründə Roma imperiyasında tədaviyə buraxılan

Şəkil 9. İmperator I Konstantin dövründə Roma imperiyasında

Şəkil 10. VIII əsrdə Əməvilər sülaləsi zamanı Ərəb Xilafətində tədaviyə buraxılan və “dinar” adlanan qızıl sikkələr.